

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦЕХОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОДІЛЛІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Упродовж ХІХ ст. в середовищі подільських ремісників відбувалися важливі соціальні трансформації, що зумовили поширення цехового устрою у першій половині ХІХ ст., офіційне входження в середовище цехових виробників майстрів іудейського віросповідання і фактичне, паралельне, існування двох форм ремісничих корпорацій.

У 2 пол. ХІХ ст., зберігаючи окремі цехові традиції, цех поступово перестає фігурувати як окрема фінансово-юридична одиниця. На перший план виходить реміснича управа як посередницький орган між ремісниками і владою. Основною функцією ремісничої управи стає контроль-но-організаційна. Поряд із видачою цехових свідоцтв, реміснича управа виписувала цеховим майстрам, при відкритті власних майстерень, посвідчення про наявність в них необхідної кількості інструментів, а також видавала довідки із характеристикою поведінки майстра. Ремісничій управі повітового міста підпорядковувалися цехові ремісники містечок повіту.

Використовуючи своє посередницьке положення між урядом і ремісниками, управа стояла на охороні цехової виробничої монополії, в основі якої стояла зацікавленість у збільшенні прибутковості цехових організацій. Використовуючи монополієне право на видачу ремісничих свідоцтв управа тримала під контролем усю виробничу діяльність і стояла на чолі управління цілого ремісничого стану. Під необхідність отримання свідоцтва підводилося будь-яке заняття.

На основі аналізу архівних джерел та наукової літератури робиться висновок про те, що, незважаючи на нові історичні умови, подільські ремісники і надалі залишалися основними виробниками промислової продукції масового вжитку. При цьому, як і раніше цехові організації намагалися забезпечити монополію на виробництво продукції власного ремесла.

Ключові слова: Поділля, Подільська губернія, цехове ремесло, трансформації, цехове виробництво, цеховий статут, ремісниче законодавство.

Історичні джерела засвідчують, що для дореформеної і навіть післяреформеної епохи, характерно не скорочення, а навпаки – збільшення кількості ремісничих цехів. Не лише у великих містах, з традиційним віковим цеховим устроєм, а й у повітових центрах, і навіть у містечках з'являлися нові виробничі корпорації [30, с.41]. Разом з тим, в радянській історіографії вважалося, що цехове ремесло першої половини ХІХ ст. «чимраз більше підпорядковувалося капіталістичним відносинам, цілком підтверджуючи дану В. Леніним характеристику того, як у рамках пануючої феодально-кріпосницької системи з роздрібного виробництва виростає капіталістична проста кооперація, тобто перша стадія промислового капіталізму» [37, с.131]. При цьому, на початок другої половини ХІХ ст., слідуючи за концепцією радянської історіографії, в рамках феодально-кріпосницької системи, оформилась нова капіталістична соціально-економічна формація [37, с.142].

Дослідники радянської доби, слідуючи за класово-формаційним принципом розвитку історичного процесу, змушені були враховувати ідеологічні постулати марксистсько-ленінського вчення. Виходячи з тези про надмірну регламентацію ремісничого виробництва, робився висновок про те, що цеци стримували ініціативу ремісника і заважали технічному прогресу [29, с.371]. Разом з тим, вказані положення були характерні для класичних цехів, а цехи, організовані за Городовим положенням 1785 р. не визначали ні кількості підмайстрів, ні кількості учнів.

Згідно із описом Поділля 1800 р., лише у Кам'янці-Подільському міщани займалися ремеслами у 18 цехах: кравецькому, шевському, ковальському, слюсарському, ювелірному, різницькому, склярському, скорняцькому, різників, гончарському, кожевницькому, об'єднаному столярів, колесників, бондарів, теслярів, пильщиків, годинників, фельдшерів, ткачів, пекарів і римарів. Усі перелічені ремесла знаходилися у «значній досконалості», а загальна кількість цехових ремісників складала 325 чол. [5, арк.9].

В інших містах та містечках краю також була значна кількість цехових ремісників. Зокрема, у м. Хмільнику «ремісники-християни поділяються на чотири цехи: скорняків (50 чол.), ткачів (28 чол.), різників (26 чол.) та чоботарів (56 чол.)» [6, арк.80(зв.)]. У м. Літині в той час функціонувало дев'ять цехів: столярний, який об'єднував столярів, колісників, бондарів та теслярів (загалом 33 чол.); слюсарний, до якого входили слюсарі, ковалі та римарі (загалом 37 чол.); фельдшерський (8 чол.); ткацький (24 чол.); кушнірський (23 чол.); пекарський (35 чол.); різницький (21 чол.); чоботарський (82 чол.) та кравецький (62 чол.) [6, арк.165]. Членів останнього, кравецького, цеху, документ поділяє на християн (11) та іудеїв (51), що, ймовірно, свідчить про їхню приналежність до єдиного цеху. В м. Дунаївцях «серед поляків були різні цехи і досить вправні майстри» [8, арк.10(зв.)]. Згадується про цехи чоботарський, кравецький, ювелірний, кушнірський та ткацький. Разом з тим, в цьому містечку були і позацехові ремісники, переважно іудеї, тих самих спеціальностей [8, арк.8]. Згідно ревізії 1795 р. міські ремісники м. Бару поділялися на шість цехів, до яких входили християни (гончарний, столярний, різницький, кравецький, чоботарський, ткацький) та п'ять цехів, що об'єднували майстрів іудейського віросповідання (кравців, чоботарів, позументників, ювелірів та пекарів) [7, арк.13(зв.)]. За інвентарним описом 1772 р. у Могилеві були цехи: ткацький (об'єднував 61 ремісника), бондарський (175), кушнірський (143) та шевський (260 ремісників) [25, с.414]. У 1800 р. в Меджибожі та Сатанові налічувалося по шість цехів [35, с.44], в містечку Янові (Вінницького повіту) функціонувало 5 цехів [35, с.53].

Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. основні виробники були зосереджені в цехових організаціях. На Поділлі чітко вирізнялися міста з традиційним цеховим устроєм (кошишні королівські, старостинські володіння) та приватновласницькі містечка, у яких цеховий устрій надавався привілеями власника.

Загалом, у цей час, на теренах Подільської губернії із 1660 міських ремісничих родин 1287 належали до цехів, в містечках усі 237 ремісників були приписані до цехів [26, с.1047]. Більшість цехових організацій були влаштовані за традиційним цеховим устроєм. Однак, вже у першій чверті XIX ст., при організації нових цехових об'єднань, ремісники наштотувалися на певні труднощі. Зокрема, у 1815 р. ремісники Тульчина та Немирова вирішили створити цехи, використавши статті «Ремісничого положення 1785 р.». Запросивши ратманів з Брацлавського магістрату, ремісники згаданих містечок бажали провести вибори цехових старшин і утворити єврейські ремісничі цехи. Однак, тульчинська поліція не допустила у місто ратмана Ліберштейна. Поліція пояснила, що виконує волю управителя маєтком, який просив до повернення власниці графині С. Потоцької нічого не змінювати, а «створення цехової організації в дідичному маєтку явище нове» [9, арк.18]. Управитель маєтком капітан англійської служби О. Давидсон просив поліцію попередити незаконні дії у влаштуванні цехів, оскільки в дідичному маєтку «власнику належить право організовувати внутрішнє життя мешканців, а якщо хто з жителів Тульчина незадоволений економічним устроєм містечка, то має право переселитися в інше місце» [10, арк.3]. Лист такого ж змісту був відправлений О. Давидсоном царю. Разом з тим, Брацлавським магістратом був призначений день виборів цехових старшин в Тульчині і Немирові, а відряджені магістратом ратмани повинні були подати балотувальні списки на розгляд і затвердження магістрату. Конфлікт дійшов до Подільського губернського правління, яке визначило, що «ремісниче положення розповсюджується на всі місця, де проживають ремісники і його впровадження безпосередньо залежить від магістрату чи ратуші, а ніяк не від волі власника міста чи містечка» [10, арк.4]. А тому, 10 березня 1820 р. був виданий указ про відкриття у згаданих містечках ремісничих цехів [10, арк.22]. Отже, дана ситуація ілюструє процес формування цехових організацій у приватновласницьких містечках на основі законодавства російської імперії. Показовою є роль поліції, коли вона, будучи представником державної влади, фактично стала на захист інтересів власника містечка.

У 1812 р. міська ратуша м. Смотрича надала ремісниче положення гончарському цеху та приєднаним до нього різницькому, кушнірському та ковальському цехам [33, с.18]. Статут смотрицьких цехів був копією статей «Ремісничого положення 1785 р.», що також являється прикладом чинності в краї російського законодавства вже у перших десятиліттях XIX ст. Разом з тим, на основі російського законодавства відкривалися нові цехи, де основними виробниками були єврейські ремісники, яким раніше вступ до цеху був закритий.

Однак, на прикладі цехового життя в м. Городку можна простежити чинність цехових статутів першої половини XVIII ст. ще на початку 40-х рр. XIX ст. Так, у 1834 р. християнські та єврейські ремісники Городка скаржилися на утиски ремісничого права

власницею містечка баронесою Гейсмар. З'ясовується, що права ремісників на влаштування в Городку гончарного, мулярського, шевського, ткацького, різницького і кушнірського цехів визначали статuti 1731 р. Цеховики підкреслювали, що до недавнього часу правителі маєтку майже не порушували цехові закони, а у 1814 р. власниця містечка Урсула Мнішкова навіть офіційно підтвердила ці права [24, с.34]. У виправданні порушення цехового права, управитель городоцької економії Кетлінський доводив, що міщан за ревізькими казками в Городку немає, є лише селяни, які повинні нести усі належні повинності. Отже, цехові статuti в Городку діяли до часу, поки власники містечка визнавали їх юридичну чинність. Разом з тим, розмит трактування поняття містечка, а також статусу містечкових жителів привело до виникнення соціального конфлікту. Слід зазначити, що лише у 80-х рр. XIX ст. містечка були офіційно віднесені до міських поселень, а їх мешканці визнані міщанами. До того часу їх статус залишався невизначеним, за виключенням євреїв, які завжди, за російськими законами, відносилися до міських станів.

Серед цехових професій найбільш розповсюдженими були ремесла пов'язані з виготовленням предметів одягу та взуття. В об'єднаному цеху кравців і кушнірів міста Летичева актовa книга велася упродовж більше ста років (з 1781 по 1893 рр.) [2]. До 1838 р. записи велася польською мовою, потім зроблено запис про прийняття нового майстра до цеху у 1842 р., після чого книгу перевернули і почали записи з чистих останніх сторінок вже російською мовою. З 1847 по 1893 рр. книга містить щорічні відомості про набуття статусу майстра. Впродовж вказаного періоду статусу майстра щорічно набували від одного до семи підмайстрів. По сім майстрів було визволено у 1852, 1867, 1873 та 1880 рр. У книзі протоколів цього ж цеху, що велася з 1846 по 1883 р., кожному записаному майстру цеху, відповідно до номеру сторінки у книзі, надано порядковий номер [1]. Під номером один записано Сильвестра Юнашенка, який став майстром у 1830 р. і сплатив до цехової скарбниці спочатку 50, а пізніше ще 50 злотих. Останній майстер – Михайло Нагорний записаний у 1883 р., під номером 91, сплатив вступного при прийнятті до цеху 1 злотий. Різка скорочення суми вступних внесків простежується з 60-х років XIX ст. Варто зазначити, що в період з 1846 по 1883 рр. внески лічилися у польських злотих, традиційній для Польщі грошовій одиниці, яка в цей час на Поділлі в обігу не була. Важливим є і факт, що згідно прізвищ членів цеху усі вони були християнами, жодного майстра-іудея в цеху не зазначено. Отже, ці факти свідчать про функціонування кушнірського і кравецького цеху м. Летичева за традиційним на Поділлі цеховим зразком, з традиційною системою лічби та учнівства, а також при недопущенням у середовище майстрів ремісників іудейського віросповідання. Разом з тим, значне зменшення грошової суми за визволення майстра, спрощувало доступ до цеху нових майстрів.

При цьому, можна говорити про занепад традиційного цехового урядування та функцій цехового суду. У часи розквіту це-

хів, цеховий суд вирішував усі питання, що стосувалися життя та діяльності членів цеху. Упродовж XIX ст. справи, що розглядав цеховий суд дрібнішають. Так, у 1824–1842 рр. суд кам'янецького шевського цеху розглядав такі справи: урядові злочини – 2, порушення майстрами правил цехової організації праці – 6, образи урядових осіб – 3, образи майстрів та підмайстрів – 5, суперечка за платню між майстром та челядником, тощо [27, с.94]. Компетенція цехового суду вужчає: мало справ про цехові проблеми, немає зовсім справ про непослух цеховому урядові та невиконання правил вступу до цеху й порушення цехової гідності, звичайних ще наприкінці XVIII ст., зате є справи про сутички майстрів з підмайстрами, сварки майстрів через робочу силу. Кари, що накладав цеховий суд знижуються, і на цей час вже не перевищують 10 руб. сріблом. До 1828 р. ще практикуються традиційні штрафи воском, – половина якого, як у старовину, йшла на церковні потреби. З 1828 р. штрафи стали накладатися лише у грошовій формі і йшли на користь магістрату і думи. Після 1850 р. цеховий суд цілком занепадає. справи про порушення учнівських правил ще розглядалися у кам'янецькому шевському цеху. Але всі поважніші переходять до мирового судді.

Подібно до зменшення ролі цехового суду, простежується занепад цехової фінансовості. Прибутки цеху складалися з надходжень від запису та визволення учнів, внесків підмайстрів та майстрів, штрафів, тощо. Основні видатки традиційно шли на церковні потреби і на боротьбу з партачами, чималі суми витрачались на частування братії під час «сесій». Так, видатки кушнірського цеху м. Летичева у 1848 р. складали 177 зл. 5 гр. З цієї суми 73 зл. пішло на церковні потреби (53 зл. на церковний віск та 20 зл. щорічний внесок на собор). Найбільша витрата була зроблена цехом 6 серпня. В цей день під час цехового свята Спаса, на частування братії пішло 63 зл. 10 гр. Поряд з цим, ще 27 зл. впродовж року було витрачено на «горілку братії під час виборів, свят, та як виливали світло ручне» [27, с.139]. У досліджуваний період відзначається зростання витрат на канцелярію і писарство. Якщо раніше цеховий бюджет був орієнтований на прибутки від членів цеху, то в середині XIX ст. цеховий бюджет переорієнтовується на продаж ремісничих свідоцтв стороннім ремісникам [27, с.138].

Разом з тим, з відміною магдебурзьких положень та постанов польських сеймів у 40-х рр. XIX ст., а також з переходом на російську мову у діловодстві, виробничу сферу економіки краю вже остаточно регулювали статті «Ремісничого положення». Згідно останнього, була відкрита реміснича управа в м. Проскурові. У 1847 р. реміснича громада цього міста звинуватила у зловживаннях ремісничого голову Герша Гендлера. У скарзі євреї-ремісники вказували на самоправний запис учнів майстрами, а майстрів – підмайстрами, надмірні грошові збори, та вину Г. Гендлера у виникненні численних сварок в молитовній школі [4, арк.4]. На захист ремісничого голову виступили більше 50 майстрів-їудеїв. Протистояння у цеховому ремісничому това-

ривстві закінчилося тим, що Г. Гендлер у 1848 р. переїхав до іншого міста (м. Волочиськ, Волинської губ.) і «там продовжував будувати млини» [4, арк.18]. Розслідування тягнулося аж до 1854 р., коли нарешті було визнано Г. Гендлера невинним.

На прикладі ювелірного виробництва також видно, як починаючи з 40-х років XIX ст. розширюється соціальна база цехового ремісництва. Упродовж 1841-45 рр. свідоцтва на право займатися ювелірним ремеслом отримали 75 майстрів із Кам'янця-Подільського, Вінниці, Тульчина, Гусятина, Городка, Браїлова, Бару, Летичева, Літина та інших подільських міст та містечок [20, арк.16]. Усі новозаписані майстри були іудейського віросповідання. Ремісники-ювеліри виготовляли різноманітні столові приладдя, чайники, молочники, а також ювелірні прикраси [19, арк.3]. Ювелірний цех в Хотині, що підпорядковувався у виробничій діяльності Кам'янець-Подільській ремісничій управі, налічував сімнадцять майстрів, які працювали по ремісничим свідоцтвам [21, арк.15]. У Кам'янці-Подільському, у 1850 р. працювало 20 ювелірів, та чотири особи торгували ювелірними виробами [23, арк.9]. Кам'янецькі ювеліри тих часів поділялися на срібників і золотників. Срібники виготовляли різноманітні речі із срібла: столові сервізи, вази, канделябри, шати на ікони, потири (чаші для причастя) для церков та костелів, речі для єврейського ритуалу, тощо [28, с.86]. Золотники працювали виключно із золотом, задовольняючи «розкішні примхи пишної околичної шляхти» [28, с.85]. Кам'янецькі майстри були досить вправними ювелірами і володіли такими технічними прийомами, як чеканка, відливка, гравірування, знали техніку черні та золочення.

В середовищі подільських ювелірів помітні моменти самоорганізації. Зокрема, у 1882 р. майстри-ювеліри Кам'янця повідомили ремісничу управу про відсторонення від посади старшини срібних справ майстра Мошки Лехмана, «за несумлінність», і про призначення на цю посаду майстра того ж ремесла Насина Ридника [14, арк.1]. Згідно відомостей за 1888 р. в місті офіційно працював 21 ювелір. Отже, у період з 1850 по 1888 р. документи фіксують однакову кількість майстрів-ювелірів, однак за цей час зросло число торгівців ювелірним товаром. У 1888 р. ювелірними виробами в Кам'янці торгувало 16 купців [11, арк.5]. Працювати, а також торгувати ювелірними виробами без ремісничих свідоцтв суворо заборонялося. Так, у 1844 р. кам'янецький міський поліцейський опломбував верстаки майстрам-позументникам, які працювали без свідоцтв [22, арк.10]. У Могилівському повіті, в тому ж році було оштрафовано шість майстрів, які порушували ремісничі правила [21, арк.7]. Під час інспекції по губернії, пробірний майстер виявив у м. Меджибожі ювеліра Захарія Мешмана, який працював без належних документів. Інспектор наклав на нього штраф у розмірі 24 руб. сріблом. Однак, як стверджував майстер, ювелірною справою він не займався, а лише ремонтував старий посуд і, зважаючи на свій вік (75 р.), штраф сплатити не міг [21, арк.9]. Призначений штраф рахувався в недоїмках по

Летичівському казначейству аж до 1850 р., коли стало відомо про володіння З. Мешманом ділянкою землі в м. Меджибожі. Тоді була проведена оцінка землі, продаж її на громадських торгах, після чого штраф був сплачений [3, арк.21].

Отже, впродовж 40-60-х рр. XIX ст. відбувається становлення ремісничих організацій на основі російського законодавства. За даними Центрального статистичного комітету у 1858 р. в Подільській губернії налічувалося 6514 ремісників. З них майстрів – 3279, робітників – 1752 та учнів – 1483 [36, ч.2, с.326-327]. На чолі нових ремісничих об'єднань (або управ, згідно тогочасних формулювань) стояв ремісничий голова. Управа об'єднувала усі ремісничі цехи міста чи містечка. На чолі кожного цеху стояв ремісничий старшина. Посади ремісничого голови та старшин були виборними, однак вважалися не лише почесними, а й накладали певні обов'язки. Ремісничий голова або старшина не могли покинути місто, не залишивши заступника, і не повідомивши ремісничу управу. Зокрема, у 1882 р. ремісничий голова Михайло Мамроцький, відїжджаючи з хворим сином на лікування, передав справи старшині ювелірного цеху Михайлу Новаківському [14, арк.8]. В тому ж році старшина перукарського цеху Волько Мехеліс відлучаючись з міста доручав свою посаду перукарю Олександрю Ретировському [14, арк.7]. Тоді ж подібні рапорти подали старшини малярського, бляхарського та пекарського цехів. У 1881 р. кам'янецька реміснича управа складала списки майстрів-їудеїв по цехам. Не подав список лише столярний цех. Вина за це лягла на старшину цього цеху Йося Акермана. За таку халатність старшину звільнили з посади та наклали покарання – 5 днів ув'язнення [16, арк.7].

Зберігаючи окремі цехові традиції, цех поступово перестає фігурувати як окрема фінансово-юридична одиниця. На перший план виходить реміснича управа як посередницький орган між ремісниками і владою. Основною функцією ремісничої управи стає контрольно-організаційна. Поряд з видачею цехових свідоцтв, реміснича управа виписувала цеховим майстрам, при відкритті власних майстерень, посвідчення про наявність в них необхідної кількості інструментів, а також видавала довідки про «добру поведінку майстра» [14, арк.12].

Ремісничій управі повітового міста підпорядковувалися цехові ремісники містечок повіту. Так, у 1881 р. єврейські ремісники м. Оринина зверталися до кам'янецької загальної ремісничої управи з проханням затвердити поновлення в містечку цехової управи. Ремісники пояснювали, що їхній цеховий старшина помер декілька років тому, а цехові документи, що знаходилися в нього, загубилися. Наявні лише старі книги, видані кам'янецькою міською думою у 1852 та у 1855 рр., які знаходяться у сина померлого Абрама Вайсбройта. Кам'янецька реміснича управа прийняла рішення, що після виконання усіх необхідних положень, вона затвердить поновлення цехового устрою в Оринині [17, арк.2-10]. Разом з тим, уже в серпні 1882 р. губернське правління прийняло рішення скасувати цеховий устрій в м. Оринині

[15, арк.7]. Причиною такого рішення була невірна видача ремісничих свідоцтв (без затвердження ремісничого голови) орининським ремісникам. Цей приклад є свідченням втручання урядових структур (губернського правління) у суто ремісничі справи.

У 1882 р., згідно рішення того ж губернського правління, ремісничій управі було рекомендовано провести укрупнення та об'єднання окремих цехів [14, арк.13-14]. При цьому, Подільське губернське правління виносило рішення про утворення нових цехів. Зокрема, у 1882 р. в Кам'янці, був затверджений тютюновий цех, який займався подрібненням тютюну та виготовленням цигарок. Тоді ж правління розглядало питання «про особливі обряди сажотрусів в Кам'янці» і винесла рішення про утворення окремого цеху сажотрусів і запровадження в ньому загальних правил ремісничого статуту [14, арк.13в]]. Миська команда сажотрусів складалася взимку із 12, влітку із 6 осіб і у 1894 р. була приєднана до пожежників з безпосереднім підпорядкуванням старшому унтер-офіцеру пожежної команди [31, с.28]. Таким чином, ремісничий цех влився до складу пожежної команди. Наведені приклади свідчать про суто формальну владу ремісничої управи, яка перетворилася на механізм для передачі і втілення урядових наказів ремісникам.

При цьому, обов'язковою умовою для легального заняття на Поділлі виробничою діяльністю була приналежність виробника до одного із місцевих ремісничих цехів. Цей факт яскраво ілюструє доля одного із організаторів кам'янецької промисловості Фрідріха Крама. Судячи із ремісничої документації, Крам, будучи вже власником заводу, залишався членом ремісничого цеху. Зокрема, у 1899 р. він повідомляв ремісничого голову про набір на своє підприємство шести учнів, за яких сплачував до ремісничої управи встановлений внесок [13, арк.50]. Отже, система учнівства на заводі Ф. Крама відповідала цеховим правилам, а учні проходили за цеховою документацією.

Використовуючи своє посередницьке положення між урядом і ремісниками, управа стояла на охороні цехової виробничої монополії. В першу чергу такі дії управи можна пояснити її зацікавленістю у збільшенні прибутковості цехових організацій. Використовуючи монопольне право на видачу ремісничих свідоцтв управа тримала під контролем усю виробничу діяльність і стояла на чолі управління цілого ремісничого стану. Під необхідність отримання свідоцтва підводилося будь-яке заняття. Доходило до абсурду. Зокрема, у 1896 р. Кам'янецька реміснича управа видала Гершу Лейферу свідоцтво «на ремесло по вставці зубів» [18, арк.78].

Разом з тим, із занепадом ремісничих організацій, відзначається погіршення фахової підготовки майстрів. До ремісничої управи часто надходили скарги на неякісну роботу окремих ремісників. Для перевірки скарг створювалися спеціальні комісії із досвідчених майстрів певного ремесла, які розглядали неякісний виріб і виносили рішення. Траплялися випадки, коли із цеху виключали за погану поведінку і несумлінну роботу. У 1890 р. майстри кам'янецького цеху бляхарського та мідницького ремес-

ла вирішили виключити із числа майстрів міщанина м. Хотина Меера Ройзмана, який «будучи молодих літ погано знає ремесло, свариться із старшими майстрами, зменшує ціни на роботу та ін.» [12, арк.52]. Реміснича управа затвердила цехове рішення і направила до поліцейського пристава прохання відібрати у вказаного майстра цехове свідоцтво. Свідоцтво було відібрано і підшите до цехової документації [12, арк.58].

Цехи, як організації ремісників, були ліквідовані у 1902 р., однак в багатьох містечках продовжували існувати розподіл на цехи і уособлення певного ремесла, причому окремі ремесла мали своїх цехмістрів. На початку ХХ ст. ремісники м. Смотрича приговорили свого товариша за певну провину до дисциплінарного покарання, а той поскаржився мировому судді. Цехмістер і його товариші аргументували своє право на покарання посиланнями на пергаментну грамоту та цехові звичаї. Суддя не визнав за ними такого права і приговорив цехмістра з товаришами до арешту [33, с.17]. Аналогічна ситуація зафіксована і у цехах Лівобережжя [32, с.37].

Ще на початку ХХ ст. подільські ремісники намагалися відрізнитися серед решти населення. Так, в Меджибожі цеховики носили довгий жупан, підперезаний червоним пасом і кольорові чоботи, що відрізняло їх від інших міщан [33, с.18]. В цьому ж одязі їх і хоронили. Цеховики окремою групою брали участь в хресній ході, із своїми свічками та хоругвами. Серед міст і містечок, у яких в середовищі ремісників на початку ХХ ст. були зафіксовані цехові традиції відрізняються Кам'янець-Подільський, Летичів, Могилів, Балта, Меджибіж, Сатанів, Дунаївці, Янів, Хмільник, Миколаїв, Шаргород, Зіньків [35, с.44-60].

Отже, впродовж ХІХ – початку ХХ ст. в середовищі цехових ремісників Поділля відбулися кардинальні соціальні трансформації. По-перше, до цехового виробництва були масово залучені виробники іудейського віросповідання, що зумовило існування двох типів цехових організацій – одних, на засадах традиційних європейських статутів, інших – на засадах російського цехового законодавства. При майже цілковитій збереженості старих цехових організацій (в Сатанові, Летичеві та Меджибожі) спостерігається виникнення нових цехів, причому вже у перших десятиліттях ХІХ ст. (в Смотричі, Тульчині та Немирові). Ще у 1887 р. сатанівські ремісники зберігали у цехових скриньках під ключем «цехові права», надані їм польськими королями у ХVІІІ ст., і підтверджені на початку ХІХ ст. новими власниками містечка [35, с.49]. Більшість нових цехів, за зразком «Ремісничого Положення», виникали з ініціативи єврейського населення Поділля. По-друге, в середовищі цехових ремісників Поділля чітко простежується занепад традиційного цехового виборного адміністрування, на зміну якого приходить чиновник ремісничої управи. В результаті чого першими зникали ті ознаки цехів, які були безпосередньо пов'язані з регламентуванням праці майстрів, професійною специфікою ремесла. І навпаки, функції, які зберігали в собі загальнолюдський зміст, проіснували у побуті ремісників до 30-х рр. ХХ ст.

При цьому, ремісничі заняття міцно зберігали свою незмінну економічну форму, оскільки обслуговували щоденні потреби маси міщан і навколишнього населення (кравецьке і шевське ремесла, виготовлення харчових продуктів та домашнього інвентарю) [34, с.29]. Разом з тим, старі і нові цехи намагалися монополізувати виробництво на території місцевості, де вони діяли. Своїх цілей вони успішно досягали, і до початку ХХ ст. залишалися основними виробниками продукції масового вжитку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 1. Спр. 262.
2. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 263.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області). Ф. 28. Оп. 1. Спр. 170.
4. Держархів Хмельницької області. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 287.
5. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 2.
6. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 8.
7. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 10.
8. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 13.
9. Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 820.
10. Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 1541.
11. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 1.
12. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 15.
13. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 21.
14. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 2.
15. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 6.
16. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 8.
17. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 9.
18. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 17.
19. Держархів Хмельницької області. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 7.
20. Держархів Хмельницької області. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 13.
21. Держархів Хмельницької області. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 34.
22. Держархів Хмельницької області. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 35.
23. Держархів Хмельницької області. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 60.
24. Баженов А.В. Становище ремісників міста Городка у першій половині ХІХ ст. (З наукової спадщини Юхима Сіцинського) // *Городоччина: минуле й сучасне у контексті історії Поділля: Науковий збірник. / [ред. кол.: А.В. Баженов (відп. ред.), С.Е. Баженова, М.Б. Петров та ін.].* Городок: б.в., 1994. 130 с. С. 33-35.
25. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Т. 2. Вінницька область. Київ: Ін-т історії АН УРСР, 1972. 780 с.
26. Клименко П. В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку ХІХ віку. // *Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія.* Київ, 1927. С. 1032-1057.
27. Клименко П.В. Цехи на Україні. Т. І. Вип. 1. Суспільно-правні елементи цехової організації. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. 200 с.
28. Коцюбанська Н. Дещо про кам'янецьких срібників // *Україна.* 1930. Кн. V-XI. С. 85-89.
29. Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения, тома 1-39. Изд. 2-е Москва: Изд-во полит. литературы, 1955-1974 гг. Т. 23.
30. Меркис В.Ю. Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в ХІХ в. Вильнюс: Минтис, 1969. 477 с.

31. Отчет о деятельности Каменец-Подольского городского общественного управления за 1893-1894 годы. Каменец-Подольск: «Русская типография» М. Гликина, 1895. 54 с.
32. Пошивайло О.М. Гончарні цехи Лівобережної України XVII – поч. ХХ століть // *Народна творчість та етнографія*, 1986. № 6. С. 31-42.
33. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // *Кустарные промыслы Подольской губернии*. Киев, 1916. 645 с.
34. Рындинский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 560 с.
35. Сецинский Е.И. Материалы для истории цехов в Подолии. Каменец-Подольск: Тип. С.П. Киржацкого, 1904. 78 с.
36. Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного: Ч. 1-5. Санкт-Петербург, 1863.
37. Ястребов Ф. Нариси з історії України. Вип. VIII. Україна в першій половині ХІХ століття. Київ: Вид-во АН УРСР, 1939. 276 с.

А. Б. Задорожнюк

Социальные трансформации цеховых организаций на Подолии в ХІХ – начале ХХ вв.

В течение ХІХ в. в среде подольских ремесленников происходили важные трансформации, обусловившие распространение цехового строя в первой половине ХІХ в., официальное вхождение в среду цеховых производителей мастеров иудейского вероисповедания и фактическое, параллельное, существование двух форм ремесленных корпораций.

Во 2 пол. ХІХ в., сохраняя отдельные цеховые традиции, цех постепенно перестает фигурировать как отдельная финансово-юридическая единица. На первый план выходит ремесленная управа как посреднический орган между ремесленниками и властью. Основной функцией ремесленной управы становится контрольно-организационная. Наряду с выдачей цеховых свидетельств, ремесленная управа выписывала цеховым мастерам, при открытии собственных мастерских, удостоверения о наличии в них необходимого количества инструментов, а также выдавала справки с характеристикой поведения мастера. Ремесленной управе уездного города подчинялись цеховые ремесленники городов уезда.

Используя свое посредническое положение между правительством и ремесленниками, управа стояла на охране цеховой производственной монополии, в основе которой стояла заинтересованность в увеличении прибыльности цеховых организаций. Используя монопольное право на выдачу ремесленных свидетельств управа держала под контролем всю производственную деятельность и стояла во главе управления целого ремесленного сословия. Под необходимостью получения свидетельства подводилось любое занятие.

На основе анализа архивных источников и научной литературы делается вывод о том, что, несмотря на новые исторические условия, подольские ремесленники и в дальнейшем оставались основными производителями промышленной продукции массового потребления. При этом, как и ранее цеховые организации пытались обеспечить монополию для производства продукции собственного ремесла.

Ключевые слова: Подолия, Подольская губерния, цеховое ремесло, трансформации, цеховое производство, цеховой устав, ремесленное законодательство.

A. B. Zadorozhnyuk

**Social transformations of guild organizations in Podilia
in the XIX – early XX centuries**

During the XIX century in the environment of the Podolsk craftsmen, important transformations took place that determined the distribution of the shop system in the first half of the 19th century, the official entry into the environment of guild manufacturers of Jewish masters and the actual, parallel, existence of two forms of craft corporations.

In the second half of the XIX century, preserving separate guild traditions, the shop gradually ceases to figure as a separate financial and legal unit. The handicraft government comes to the fore as an intermediary body between artisans and authorities. The main function of the handicraft government is the control and organizational. Along with the issuance of shop certificates, the crafts council issued to workshop craftsmen, at the opening of their own workshops, a certificate of the availability of the required number of tools in them, as well as issued certificates describing the behaviour of the master. The craftsmen of the county town were subordinated to guild craftsmen from the cities of the county.

Using its intermediary position between the government and the artisans, the council stood on the guard of the shop-floor production monopoly, which was based on the interest in increasing the profitability of guild organizations. Using the monopoly right to issue handicraft certificates, the management kept all production activities under control and headed the management of the entire craft class. Under the necessity of obtaining a certificate, any occupation was conducted.

Based on the analysis of archival sources and scientific literature, it is concluded that, despite the new historical conditions, the Podolsk artisans remained the main producers of industrial mass consumption products in the future. At the same time, as before, guild organizations tried to provide a monopoly for the production of their own craft.

Key words: Podilia, Podolsk province, craft, transformations, shop production, shop regulations, craft laws.

Отримано: 15.08.2018

УДК 378.4.016-057.875(477.43-21)«192/193»

О. Б. Комарніцький

**СТУДЕНТИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВИШУ
І НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС У 20-30-ті рр. XX ст.**

У статті на основі архівних документів і матеріалів періодичної преси показано роль студентів в навчальному процесі Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (соціального виховання, педінституту) у 20-30-ті рр. XX ст. Зазначається, що студенти брали участь у розробці навчальних планів і програм, висловлювалися про необхідність раціоналізації навчальних планів. У виші особливо увага приділялася політичному навчанню. Водночас, автор доводить, що суспільно-політичні дисципліни для студентів, особливо з низькою довшівсьєю підготовкою, були складними для засвоєння. Значний вплив на навчальний процес, а відтак, і на студентство справили українізаційні процеси. Звернено увагу на те, що єдиним